

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О.О.ПОТЕБНИ

На правах рукопису

МОСКАЛЕНКО Лідія Анатоліївна

БОТАНІЧНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ СТЕПОВИХ ГОВІРОК
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Спеціальність: 10.02.02 - українська мова

АВТОРЕЗЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ 1992

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови АН України

Науковий керівник - доктор філологічних наук
П.Ю.ГРИЦЕНКО

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор І.В.САБАЛОШ
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
А.М.ШАМОТА

Провідна організація - Чернівецький державний університет
ім.Д.А.Фельковича

Захист відбудеться 9 грудня 1992 року о 10 год. на засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01. для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні АН України (252001, Київ, вул. Грушевського, 4).

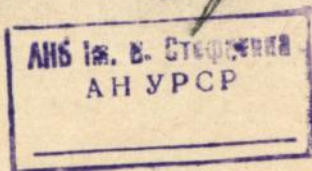
З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні АН України.

Автореферат розіслано 9 листопада 1992 р.

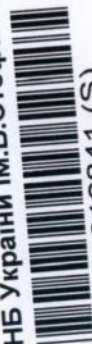
Вчений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г.Озерова

Н.Г.ОЗЕРОВА

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00816841 (S)

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення діалектних явищ, чітко локалізованих у просторі і часі. На особливу увагу заслуговує спеціальна лексика, у якій безпосередньо відбуваються різноманітні зміни у живому мовленні носіїв діалектів.

Ботанічні назви становлять собою своєрідну тематичну групу лексики (ТГЛ), що упродовж останніх десятиліть є об'єктом досліджень багатьох лінгвістів (активно вивчається етимологія, історія становлення, семантика і словотвір українських назв рослин - праці Й.О.Дзендзелівського, Я.В.Закревської, В.Л.Карпової, І.В.Сабаша, Л.О.Симоненко, М.М.Фещенко, Л.Д.Фролік, А.М.Шамоти та ін.). Дослідження останніх років у галузі конкретної лексики свідчать про те, що коло питань, пов'язаних з найменуванням рослин, може і повинно бути значно розширене, а окремі з них можуть знайти своє розв'язання на підставі аналізу нового фактичного матеріалу. Зокрема, недослідженими залишаються питання семантики, ареалогії багатьох назв рослин, які функціонують в окремих діалектах. Досі докладно не вивчалися назви рослин новожиттєвих діалектів, тому їх збирання у польових умовах, систематизація, з'ясування семантики, мотивації, перетворень у межах ТГЛ, ареалогії залишаються актуальними. Комплексний підхід до аналізу ботанічної лексики буде сприяти всебічному висвітленню шляхів виникнення назв рослин, причин формування ареальних лексичних відмінностей у галузі ботанічної лексики (включаючи степові говірки Миколаївської обл.), дасть можливість глибше зрозуміти процеси, що відбуваються в говорах пізньої форми. Оскільки на сучасному етапі для українського мовознавства проблема ареальної диференціації становить значний інтерес особливо на лексико-семантичному рівні і вимагає свого вирішення насамперед через призму причин, які зумовили варіативність лексики, то кожне практичне дослідження може стати важливим у з'ясуванні цієї глобальної проблеми, допомогти дослідити складний процес змін лексики у просторі і часі.

Мета і завдання дослідження: 1) дослідити семантичну мотивацію ботанічних назв українських степових говірок Миколаївської обл.; 2) виявити і проаналізувати ареальну диференціацію ботанічної лексики, визначити її залежність від внутрішньомовних і екстралінгвістичних факторів. Для досягнення цієї мети передбачається вирішити такі завдання: 1) визначити склад і структурну організа-

цію ботанічної лексики українських степових говірок Николаївської обл.; 2) з'ясувати особливості семантичної мотивації назв рослин, що передбачає: а) вияв мотиваційних ознак (МО), покладених в основу ботанічних назв, активності їх прояву в окремих мікросистемах даної лексико-семантичної групи (ЛСГ); б) визначити мотиваційні зв'язки ботанічної лексики з лексикою інших ТПЛ і ЛСГ, а також зв'язки всередині ЛСГ найменувань рослин; в) дослідити семантичні моделі номінації і семантичні моделі мотивації ботанічних назв; 3) здійснити картографування досліджуваної лексики з урахуванням всіх типів її варіювання у говірках; 4) встановити коефіцієнт диференціації (Кд) назв рослин і виявити залежність величини Кд репрезентатів окремих сем від екстралінгвістичних і власне лінгвістичних факторів; 5) визначити типи ареальних відмінностей у назвах рослин; 6) дослідити інтенсивність і типи взаємозв'язків різних типів діалектних відмінностей у різних лексико-семантичних структурах ЛСГ ботанічної лексики; 7) пояснити причини виникнення ареальних лексичних опозитів у ботанічних назвах.

Методологічна основа дослідження - принципи системності об'єкта вивчення та його історичної змінності, загальні положення теорії пізнання, які передбачають розуміння мови як системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць, що знаходяться у стосунках діалектичної єдності окремого і загального, частини і цілого. У своїй праці виходимо з положення, що кожна говірка існує у тісному зв'язку з іншими говірками, які входять у діалектну мову як систему вищого порядку і підлягають загальним закономірностям цієї системи. Основноположними у дослідженні є також положення про зв'язок мови й історії народу, мови й мислення, змісту і форми; про простір і час як невід'ємні атрибути існування мови.

Досягненню поставленої мети підпорядковані описовий, лінгвогеографічний і статистичний методи.

Об'єкт і предмет роботи. Об'єктом даного дослідження є українські степові говірки Николаївської обл. Вибір пояснюється тим, що ці новостворені говірки півдня України, незважаючи на окремі розвідки, ніколи не були об'єктом докладного системного вивчення. Предметом аналізу послужила ботанічна лексика 264 говірок Николаївської обл., зібрана автором експедиційним шляхом у 1979-1988 рр. за спеціальною програмою, яка включала 869 питань.

Обрані для аналізу говірки становлять особливий інтерес ще й тому, що територія їх побутування упродовж тривалого часу зазнавала адміністративно-політичних перепідпорядкувань: вона входила до складу Росії, Туреччини, Польщі. Так, частина території між ріками Кодимою і Синюхою у кінці XV і у XV ст. належала Великому князівству Литовському, а в XVI ст. (після Люблінської унії 1596 р.) перейшла у володіння польських феодалів. Західні та південні райони сучасної Николаївщини у XV-XVII ст. входили до складу Туреччини і Кримського ханства. Північно-східні райони (від річки Синюхи до верхів'я річки Інгулець) після підписання "вічного миру" (1686 р.) між Росією і Річчю Посполитою перейшли під юрисдикцію Росії. Землі між Дніпром і Південним Бугом (східна територія сучасної Николаївської обл.) ввійшли до складу Росії в результаті підписання Кючук-Кайнарджійського миру (1774 р.) після російсько-турецької війни 1768-1774 рр.; з підписанням Яської мирної угоди (1791 р.) вся територія сучасної Николаївщини ввійшла до складу Російської імперії.

Досліджувані говірки належать до степового говору, за своїм характером - новостворені. Інтенсивне заселення досліджуваної території пов'язане з утворенням Запорізької Січі. Козаки і біглі селяни з Правобережної України і Росії заснували свої поселення на території нинішньої Николаївської обл. вже в кінці XVII ст., але найбільш інтенсивне заселення відбувалося з другої пол. XVIII і до другої пол. XIX ст. На початку XIX ст. на території Николаївщини почали створюватися іноземні землевласницькі колонії (болгарські, німецькі, сербські). Однак переважну більшість переселенців складали вихідці з Київської, Полтавської, інших губерній центральної України, середнього Наддніпряв'я, Слобожанщини, вихідці з Полісся, Поділля, Волині; поселялися на цих землях також вихідці з Росії (з Курської, Орловської, Воронежської, Рязанської губ.), Білорусі (з Вітебської, Могилівської губ.), а також - мовною мірою - представники інших народів: серби, болгари, молдавани, поляки, німці, вірмени, татари, турки, греки.

Етнічна строкатість, складні історичні умови формування досліджуваних говірок відбилися і на ботанічній лексиці - її складі, характері мотивації, ареальних протиставленнях.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є першою спробою в українському мовознавстві комплексно вирішити проблему семантичної мотивації і ареальної диференціалії ботанічної лексики в українських говірках окресленого регіону. У ньому подана ареаль-

на характеристика назв рослин, здійснено аналіз причин ареальної диференціації цієї лексики, а також робиться спроба шляхом картографування за суцільною мережею поширення українських говірок (а не за репрезентативною, почасти досить рідкою мережею) встановити ареальну диференціацію новожитніх говірок. При картографуванні враховувалися всі типи міжговіркових відмінностей лексики.

Практичне значення. Матеріали і результати опису можуть бути використані в аналогічних дослідженнях лексики інших діалектів, при вивченні етапів розвитку говорів пізнього формування, при підготовці курсу діалектної лексикології, укладанні "Словника українських народних говорів", "Лексичного атласу української мови", для порівняльно-історичних, семасіологічних, етимологічних і типологічних студій слов'янських мов. Атлас ботанічної лексики, що додається до дисертації, розширює можливості лінгвістів у вирішенні проблем діалектного членування української мови, історії формування і розвитку її окремих говорів.

Апробація роботи. Матеріали дисертації обговорювалися на Другій Всесоюзній конференції з проблем історичної лексикології і лексикографії східнослов'янських мов (Дніпропетровськ, 1988), республіканській конференції з проблем української діалектології (Житомир, 1990), підсумкових наукових конференціях викладачів філологічного факультету Миколаївського педінституту (1980-1984 рр.), Криворізького педінституту (1987 р.). Дисертація охвалена на засіданні відділу діалектології Інституту української мови АН України. З теми дослідження опубліковано 6 праць.

На захист виносяться такі положення:

1) ЛСГ ботанічних назв становить собою семантичну і структурну цілісність, що включає 1960 назв дикоростучих і культурних чи культивованих дерев, кущів та трав'янистих рослин;

2) мотиваційні зв'язки охоплюють всю ЛСГ назв рослин; немотивовані на сучасному етапі у досліджуваних говірках лексеми вступають у мотиваційні зв'язки з ботанічними назвами різних лексико-семантичних структур;

3) для кожної мікросистеми ЛСГ ботанічної лексики, крім спільних (колір, форма, будова і под.), характерні і специфічні репертуари МО (запах, лікарські властивості, отруйні властивості і под.);

4) ступінь ареальної диференціації, типи відмінностей і варіювання Кд ботанічних назв у просторовій проєкції і окремих говірках залежать від екстралінгвістичних (характер заселення земель Николаївської обл.; різні шляхи запозичення елементів матеріальної культури (рослини) разом з їх назвами; тривалі контакти з іншомовним оточенням, а відтак - наявність запозичень; існування географічних і - на різних етапах історії - адміністративних бар'єрів; міграції носіїв говірок; давність культивування культурної чи використання дикоростучої рослини; спосіб використання рослини у повсякденному житті; зовнішні, внутрішні та функціональні особливості рослини і под.) і пласко мовних факторів, які знаходять своє вираження у постійній дії двох першопричин формування лексичних відмінностей у діалектах: 1) наявності у рослин різних ознак, якостей, властивостей, які слугують базою номінації; 2) можливості різної лексичної реалізації цих ознак, якостей, властивостей.

Структура дослідження. Дисертація складається з вступу, двох розділів ("Склад, структура і семантична мотивація ботанічної лексики українських степових говірок Николаївської обл." і "Ареальна диференціація ботанічної лексики українських степових говірок Николаївської обл."), висновків і додатків, важливішими з яких є: 1) атлас ботанічної лексики (105 карт); 2) індекс ботанічної лексики; 3) таблиці розподілу назв рослин за ступенем ареальної диференціації; 4) індекс некартографованих назв рослин; 5) список найменувань рослин, розподілених за Кд.

У "В с т у п і" обґрунтовується вибір теми, її актуальність, окреслюється мета і завдання роботи, визначаються об'єкт і предмет дослідження, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Склад, структура і семантична мотивація ботанічної лексики українських степових говірок Николаївської обл." відзначається, що тематична група ботанічної лексики степових говірок Николаївщини становить собою надзвичайно широкий і багатий шар словникового складу (зафіксовано 6888 лексем), має складну внутрішню структуру (виділяються ЛСГ: 1) назви родів і видів рослин; 2) назви сортів культурних чи культивованих рослин; 3) назви частин рослин; 4) назви місць, на яких будуть рости, ростуть чи росли рослини). У тематичній групі рослинної лексики центром, навколо якого групуються всі інші ЛСГ, є ЛСГ назв родів і видів рослин.

ЛСГ назв родів і видів рослин (1960 назв), компоненти якої об'єднані на основі спільної семантики і протиставляються рядом диференційних ознак, членується на ряд лексико-семантичних структур, між якими існує тісний семантичний і лексичний зв'язок. Для членування ЛСГ ботанічних назв у досліджуваних говірках релевантними виявилися характер життєвої форми (дерева, кущі, трав'янисті рослини), спосіб росту (культивовані чи дикоростучі), а також різноманітні зовнішні, внутрішні та функціональні властивості рослин.

Аналіз семантичної мотивації ботанічної лексики степових говірок Миколаївської обл. засвідчив наявність 29 МО, які стали базою найменування рослин. МО, покладені в основу ботанічних назв, розглядаються як синхронно-діахронне явище. У первинних номінаціях МО може співвідноситися з етимологом. На рівні вторинних номінацій переосмислюване значення містить ознаку номінації (внутрішню форму) найменування нового об'єкта. Мотиваційні зв'язки у досліджуваних говірках не охоплюють всіх лексем, які використовуються для номінації рослин. У зв'язку з цим на синхронному зрізі назви рослин у говірках Миколаївщини діляться на 1) мотивовані (1764 лексеми, 90% від усіх зафіксованих назв); 2) немотивовані (196 назв, 10%).

Генетично ЛСГ ботанічних назв, що функціонують у досліджуваних говірках, неоднорідна: найменування фіксують сліди різних епох, відбиваючи у назвах історію культур і народів у їх розвиткові та взаємозбагаченні. При етимологічному аналізі власних та запозичених немотивованих на сучасному етапі ботанічних назв виявлено, що продуктивністю відзначаються ті МО, які й тепер найбільш продуктивні при творенні фітонімів: "подібність рослини чи її частин до іншої рослини чи її частин", "колір", "форма", "будова", "місце"; менш продуктивними виявилися МО "час", "забарвлення", "розмір", "особливості існування".

Аналіз семантично прозорих ботанічних назв показав, що зовнішні, внутрішні і функціональні ознаки рослин в 40% випадків передаються похідними від різних частин мови, що зберігають у фітонімах свою семантику, але частіше (в 60% випадків) ці властивості мають опосередковане вираження. Завдяки цьому зовнішні, внутрішні та функціональні властивості рослин можуть виражатися метафорично, конкретно-образними назвами, похідними від назв різних флористичних і нефлористичних об'єктів: назв рослин; органів чи частин тіла людини або тварини; людей; предметів побуту (знарядь праці, домаш-

нього начиння, предметів одягу, взуття, туалету, музичних інструментів, частин механізмів, споруд, пристосувань, харчових продуктів); предметів і явищ природи (металів, речовин, астрономічних об'єктів, мінералів); фізичних, психічних та біологічних станів; абстрактних понять; предметів релігійно-міфологічного плану. Таким чином, ботанічна лексика має тісні зв'язки зі словами інших ТПЛ і ЛСГ, а також всередині ЛСГ назв рослин. Розглянуті у дослідженні моделі семантичної мотивації і моделі номінації можуть послужити ключем майбутніх етимологічних досліджень спеціальної лексики, що на сучасному етапі оцінюється як немотивована.

Семантично прозорі найменування об'єднуються за принципами номінації у три групи:

- 1) за зовнішньою ознакою (1323 найменування, або 75% від загальної кількості зафіксованих назв);
- 2) за внутрішньою ознакою (247 - 14%);
- 3) за функціональною властивістю (194 - 11%).

У принципах номінації відбиваються різні ступені пізнання людиною дійсності: від більш помітного, відомого до менше помітного, менше відомого, від зовнішніх властивостей рослин до їх внутрішніх, функціональних властивостей.

20 МО (колір; забарвлення; будова; тактильні властивості; форма; смак; запах; розмір; звук; місце; особливості існування; здатність виявляти свої властивості; час; лікарські, отруйні та магічні властивості; здатність бути продуктом харчування; медоносні та декоративні властивості; спосіб росту) реалізуються в первинних номінаціях. Ці ж МО, а також їх різноманітні поєднання послужили основою для виникнення вторинних номінацій, які утворилися на основі подібності рослин чи їх частин до інших флористичних або нефлористичних об'єктів чи їх частин.

Аналіз вторинних номінацій показав, що більшість з них виникла в результаті метафоричного (інколи метонімічного) переносу за подібністю однієї чи кількох зовнішніх ознак зіставляваних предметів. Найчастіше перенесення відбувається завдяки подібності будови, кольору, форми, місця, розміру, забарвлення; рідше - запаху, смаку, особливостей існування. Номени, що виникли на основі сем-характеристик, які відбивають внутрішню і функціональну подібність реалій, використовуються у вторинних номінаціях рідше. У більшості випадків це подібність тактильних, темпоральних, смакових, отруйних і

лікарських властивостей рослин. Так, фітоніми, похідні від назв предметів побуту, можуть передавати подібність форми, напр., 'ми-сочки, кар'тузики 'тиква зричайна, *Legenaria viscaria* (Mol.)' (подібність форми предметів побуту і плодів рослини); похідні від назв тварин можуть передавати тактильні властивості, напр., бджо-лиця 'кропива дводомна, *Urtica dioica* L.' (подібність до укусу бджоли) та ін.

У досліджуваних говірках зафіксовано назви рослин, в основі яких лежить не одна, а дві і більше МО. Серед таких назв виділяється дві групи. До першої групи належать найменування, зв'язок яких з певними МО є здогадним, нечітким, може мати різне трактування у носіїв однієї чи різних говірок (подвійна мотивація). До другої групи належать композити і складні найменування, які реально передають дві ознаки на синхронному зрізі - один з компонентів може мати подвійну мотивацію, завдяки чому можна говорити про полімотивованість фітоніма (ди- і полімотивація). Ди- і полімотивовані найменування, а також фітоніми, що мають подвійну мотивацію, найчастіше використовуються при номінації дикоростучих і культивованих декоративних кущів і трав'янистих рослин.

В результаті аналізу можна стверджувати, що МО, які використовуються при номінації рослин у південних степових говірках, не відрізняються від МО, що використовуються в ботанічній номенклатурі, літературній українській мові, інших говірках української мови. Очевидно, різниця між говірками полягає не в складі МО, а в кількісному розподілі назв за цими ознаками. Останнє залежить від ряду факторів, найважливішим з яких є ступінь пізнаності об'єкта носіями різних говірок. Зауважимо, що в одних говірках кілька назв рослини може бути мотивовано тільки зовнішніми ознаками, оскільки, очевидно, носіям говірок при творенні найменування були невідомі внутрішні і функціональні властивості рослини, а в інших говірках фіксуються репрезентанти семи, в основі яких лежать МО, що вказують (прямо чи опосередковано) на внутрішні чи функціональні властивості рослини (див. к. № I). Оскільки вибір МО значною мірою залежить від пізнаних людиною властивостей конкретних реалій, то закономірно, що набір МО пояснюється специфікою тих чи інших рослин. Останні виражаються не тільки при порівнянні великих груп найменувань, але і у вузьких лексико-семантичних структурах (напр., назви дикоростучих трав'янистих рослин і назви культурних чи культивованих трав'янистих рослин).

Найсуттєвішими МО, які відзначено у номінації рослин досліджуваних говірок, є:

1) МО "подібність рослини чи її частин до іншої рослини чи її частин" (соро́нка, за'дянка 'хвощ польовий, Equisetum arvense L.'; вер'бич'я 'віниччя справжнє, Cochia scoraria (L.) Schrad.' - 26,6%);

2) МО "подібність рослини чи її частин до органів чи частин тіла людини, тварини" (ри́бка 'деревій степовий, Achillea stepposa Klok. et Krutzka'; бара́н'ці 'первоцвіт весняний, Primula vulgaris Huds.', 'якірці сланкі, Tribulus terrestris L.' - 9,6%);

3) МО "подібність рослини чи її частин до предметів побуту" (ка'чалка 'косарники гібридні, Gladiolus hibridus hort.' - 9,6%);

4) МО "лікарські властивості" (се́р'дечник 'золототисячник звичайний, Centaurium erythraea Rafn.' - 6,9%);

5) МО "колір рослини чи її частин" (си'н'ушка 'васильки справжні, Осimum basilicum L.' - 6,3%);

6) МО "будова рослини чи її частин" (тис'ячник, тис'ячо'лик-ник 'деревій степовий' - 6%);

7) МО "місце" (під'тин'як 'чистотіл великий, Chelidonium majus L.' - 5,4%);

8) МО "подібність рослини чи її частин до людей, осіб чи предметів релігійно-міфологічного плану, казкових персонажів" (ци'ганка 'чорнобривці розлогі, Tagetes patula L.' - 5,1%).

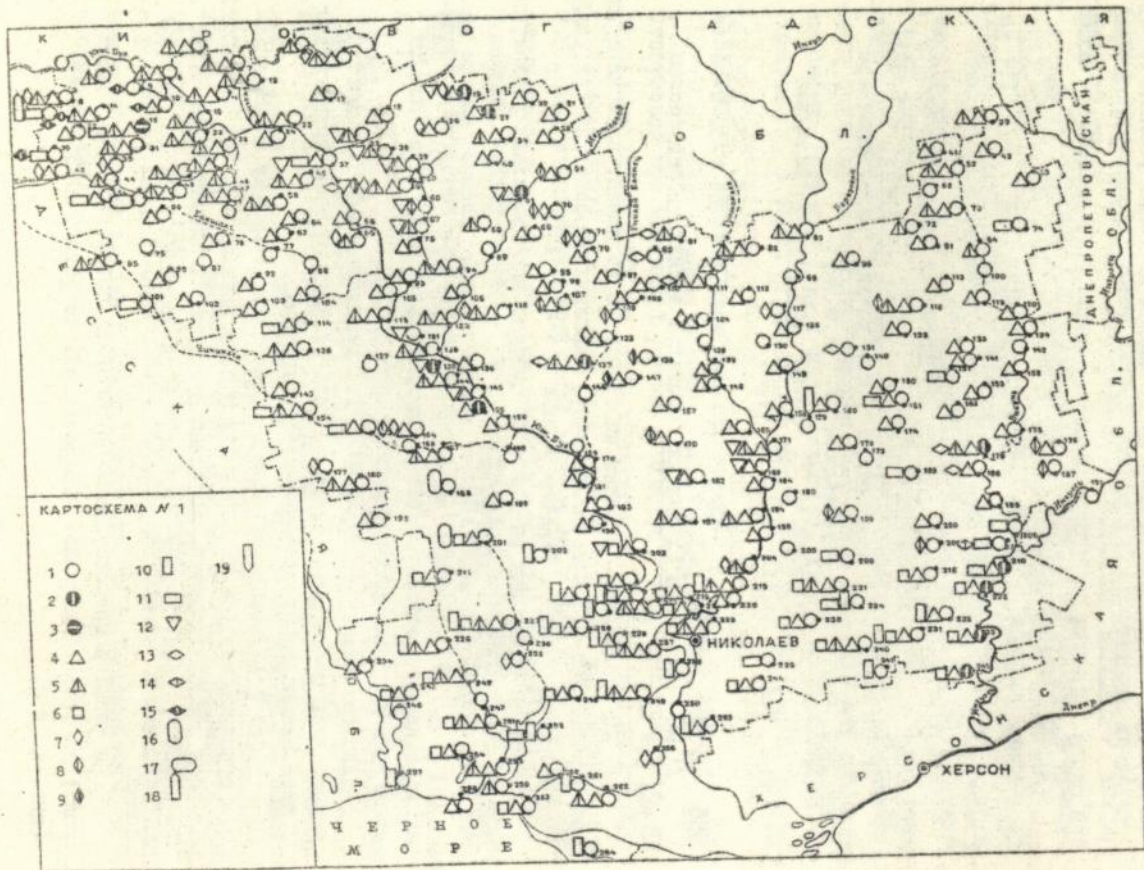
Частота вияву цих та інших МО суттєво відрізняється у різних лексико-семантичних структурах.

Д р у г и й розділ "Ареальна диференціація ботанічної лексики українських степових говірок Миколаївської обл." присвячений дослідженню ареального варіювання назв рослин.

Аналіз ареальної диференціації і міждіалектної взаємодії на основі назв родів і видів рослин говірок Миколаївщини проводиться у двох планах: картографічному і статистичному.

В "Атласі ботанічної лексики" показано діалектну диференціацію сучасних говірок Миколаївщини у тому вигляді і у тих зв'язках, як вони реально існують. Лексично протиставні одиниці дуже рідко утворюють виразні ареали, найчастіше це ареальна мозаїка, вкраплення.

Ця мозаїка простежується як на рівні протиставлення лексем, так і на рівні формальної варіативності непотиставлених лексем (див. к. Б 2).

Картограмма № 1. 'Деревий степовий'

I - дере'в'ий; 2 - дири'в'ий; 3 - дере'в'ий; 4 - 'кашка; 5 - 'б'і-
ла 'кашка; 6 - по'р'ізник; 7 - пол'о'ва г'речка; 8 - г'речечка;
9 - г'речка; 10 - 'маточник; 11 - кри'ваїник; 12 - 'рибка; 13 - ти-
с'ачо'линик; 14 - 'тис'ачник; 15 - тис'ачо'л'існ'ік; 16 - б'ілого-
'лоўник; 17 - по'л'ий; 18 - експ'і'ноза; 19 - тис'ачо'л'етник.

У даному розділі аналізується ареальна диференціація 1960 фітонімів, що маніфестують 349 рослин. Лексичні, словотвірні і граматичні відмінності виявлені у 1544 найменуваннях рослин. Кількість лексем, що репрезентують ту чи іншу рослину, у говірках Миколаївської обл. суттєво відрізняється. Одну семему можуть позначати від однієї до двадцяти семи лексем. Залежно від величини Кд всі назви рослин поділяються на дві групи: 1) недиференційовані найменування (Кд = 0); 2) диференційовані назви (для яких відзначено варіювання Кд від 0,008 до 0,1). Завдяки статистичним підрахункам визначено, що найбільшою диференційованістю відзначаються назви трав'янистих рослин (середній Кд = 0,017, причому ця величина зумовлюється середнім Кд назв дикоростучих трав'янистих рослин, який становить 0,019, а Кд назв культурних або культивованих рослин складає тільки 0,015). Назви кущів за ступенем диференціації у говірках посідають друге місце, їх середній Кд 0,015, причому для назв дикоростучих кущів Кд 0,017, а культурних чи культивованих - 0,014. Назви дерев мають найменший середній Кд - 0,014 (0,013 - найменування дикоростучих, 0,014 - культурних чи культивованих дерев). Таким чином, найбільша диференціація властива назвам дикоростучих трав'янистих рослин, друге місце посідають найменування дикоростучих кущів, третє - фітоніми, що репрезентують культурні чи культивовані трав'янисті рослини, четверте - поділяють найменування культивованих дерев і кущів; на п'ятому місці - назви, що маніфестують дикоростучі дерева. Таким чином, вищою диференціацією вирізняються назви дикоростучих рослин: середній Кд 0,019, причому назви дерев мають середній Кд 0,013, кущів - 0,018, трав'янистих рослин - 0,019. Найменування культурних чи культивованих рослин мають середній Кд 0,015: назви дерев і кущів - 0,014, трав'янистих рослин - 0,015.

Найменування рослин у досліджуваних говірках мають лексичні, словотвірні, граматичні, фонетичні, акцентуаційні відмінності. З 1960 фітонімів 49 (2,5%) не мають відмінностей. Найбільшу кількість

Картосхема № 2. 'Левкой довгопелюсткової'

I - м'іт'і'ола; 2 - м'іт'і'оли; 3 - мат'і'оли; 4 - м'іт'і'ол;
 5 - м'іт'і'оли; 6 - мат'і'ола; 7 - м'іт'і'ола; 8 - мет'і'ола; 9 - м'іт'і'ола;
 10 - мет'і'ола; 11 - мит'і'ола; 12 - м'ет'і'ола; 13 - ве-
 'ч'ірн'ій 'апах; 14 - ф'і'алка; 15 - ф'і'алка но'чна; 16 - н'іч'на
 ф'і'алка; 17 - ве'ч'ірн'я ф'і'алка; 18 - ф'і'алка; 19 - вечор'ни-
 ц'і; 20 - вечор'нички.

Фітонімів, що не мають відмінностей (5%), зафіксовано серед назв дерев, недиференці йовані назви трав'янистих рослин і кущів складають по 3%.

34 (1,7%) фітоніми, що репрезентують 17 (4,9%) рослин мають акцентуаційні відмінності. Перше місце за кількістю назв, що мають акцентуаційні відмінності, посідають назви культурних чи культивованих трав'янистих рослин (2,6%); друге - назви дикоростучих кущів (2,5%); третє - назви дикоростучих трав'янистих рослин (1,4%); четверте - назви культурних чи культивованих дерев (1,1%). Серед фітонімів, що репрезентують дикоростучі дерева і культурні чи культивовані куці, акцентуаційних відмінностей не виявлено. Таким чином, трав'яністі рослини мають 1,9% назв, що варіюються акцентуаційно; дерева і куці мають по 1% таких назв.

583 (29,2%) найменування 172 (49,3%) рослин відрізняються фонетично. Найбільшу кількість фонетичних відмінностей зафіксовано серед назв культурних чи культивованих трав'янистих рослин (41,9%); серед найменувань культурних чи культивованих кущів такі назви становлять 36,4%; серед назв культурних чи культивованих дерев - 32,2%; серед назв дикоростучих дерев - 23,5%; серед назв дикоростучих трав'янистих рослин - 20,2%; серед назв дикоростучих кущів - 15,2%. Таким чином, наявність фонетичних відмінностей зафіксована в 31,5% фітонімів, що репрезентують у говірках дерева; в 29,8% назв трав'янистих рослин і в 27,5% найменувань кущів. 233 (11,9%) назв 89 (25,5%) рослин варіюються граматично. Найбільшу кількість граматичних відмінностей мають найменування культурних чи культивованих дерев (25%); найменування дикоростучих дерев - 23,5%; назви культурних чи культивованих трав'янистих рослин - 17,7%; номери на позначення дикоростучих трав'янистих рослин - 6,4%; назви дикоростучих кущів - 2,5%; культурних чи культивованих кущів - 1,6%. Таким чином, кількість назв, що мають граматичні відмінності,

складає 25% серед назв дерев; 11,4% - серед назв трав'янистих рослин і тільки 2,1% - серед назв кущів.

287 (14,6%) фітонімів, що позначають 109 (31,2%) рослин, відрізняються на словотвірному рівні. Найбільшу кількість фітонімів, що мають словотвірні варіанти, зафіксовано серед назв дикоростучих кущів (31,6%); серед найменувань культурних чи культивованих дерев - 18,6%; серед назв дикоростучих трав'янистих рослин - 16,6%; серед назв дикоростучих дерев - 11,8%; серед назв культурних чи культивованих трав'янистих рослин - 10,2%; серед назв культурних чи культивованих кущів - 8,2%. Таким чином, фітоніми, що мають словотвірні відмінності, складають по 18% серед назв дерев і кущів і 13,8% серед назв трав'янистих рослин.

1108 (56,5%) найменувань 245 (70,2%) рослин варіюються на рівні лексики. Найбільшу кількість фітонімів, що мають лексичні варіанти, зафіксовано серед назв дикоростучих кущів (73,4%); на другому місці - найменування дикоростучих трав'янистих рослин (68,5%); на третьому - назви дикоростучих дерев (64,7%); на четвертому - назви культурних чи культивованих кущів (60,9%); на п'ятому - флороніми, що репрезентують культурні чи культивовані трав'янисті рослини (44,4%); на шостому - номен на позначення культурних чи культивованих дерев (34,4%). Таким чином, лексично диференційовані назви складають 66,1% серед найменувань кущів; 57,9% - серед найменувань трав'янистих рослин і лише 37% серед назв дерев.

Найвищий ступінь лексичної диференціації мають назви дикоростучих трав'янистих рослин: середня кількість лексично диференційованих найменувань, що позначають одну реалію - 5,45. Друге місце належить назвам дикоростучих кущів - 4,46; третє - назвам культурних чи культивованих кущів (4,19); четверте - найменуванням культурних чи культивованих дерев (3,71); п'яте - номенам на позначення культурних чи культивованих трав'янистих рослин (3,62); шосте - фітонімам, що репрезентують дикоростучі дерева (2,75).

Межі коливання кількості лексично диференційованих назв неоднакові для назв рослин різних життєвих форм і способів росту. Так, кількість номенів, що позначають одну дикоростучу трав'янисту рослину, варіюється від 2 до 21. Одну культурну чи культивовану трав'янисту рослину можуть позначати від 2 до 11 фітонімів; одне культурне чи культивоване дерево, а також один культурний чи культивований кущ можуть репрезентувати від 2 до 9 назв; кількість

лексично диференційованих назв, що позначають дикоростучі кущі, варіюється від 2 до 8 лексем; одне дикоростуче дерево можуть позначати від 2 до 4 лексично диференційованих номенів.

Таким чином, лексична диференціація найменувань неоднакова для рослин різних життєвих форм і способів росту: лексично диференціюється 66,1% назв кущів, 57,9% фітонімів, що репрезентують трав'янисті рослини, і тільки 37% назв, які маніфестують дерева. Лексичною диференціацією охоплено 68,9% назв дикоростучих рослин і 44,4% - культурних чи культивованих. Однак, за кількістю реалій, що мають лексично диференційовані назви, на перше місце виходять культурні чи культивовані рослини - 95,2%; дикоростучі рослини мають 85,2% реалій з лексично диференційованими назвами. В цілому такий розподіл одиниць номінації з широкими ареалами і вузько-локальних утворень відбиває особливості рослин, їх прагматичне та культурне значення, а також суб'єктивне сприйняття, що зумовили динамізм одних мовних одиниць у досліджуваних говірках і стабільність інших мовних одиниць як у часі, так і в просторі. Локалізація різних лексем, їх семантика залежить від часу і джерел їх появи у говірках.

Серед екстралінгвістичних факторів формування ареальних лексичних особливостей ботанічної лексики досліджуваних говірок слід назвати ще й такі: характер заселення земель Миколаївської обл.; відмінності в матеріальній культурі регіонів, з яких відбувалося переселення; різні шляхи запозичення елементів матеріальної культури (рослин) разом з їх назвами; тривалі контакти з іншомовним оточенням, а відтак - наявність запозичень; існування географічних і - на різних етапах історії - адміністративних бар'єрів; міграції носіїв говірок.

З моменту виникнення будь-якої говірки поряд з екстралінгвістичними факторами діють і такі власне мовні фактори, як варіативність МО об'єкта номінації, різноманітність способів і засобів номінації, специфіка фонологічних, акцентуаційних систем різних говірок. Завдяки взаємонакладанню перерахованих причин у досліджуваних говірках зафіксовано одночасне функціонування різних за генезом, семантикою і структурою назв тієї самої рослини.

Характер лексичного варіювання фітонімів, що маніфестують ті чи інші рослини, у значній мірі залежить від таких екстралінгвістичних факторів, як давність культивування культурної чи викори-

стання дикоростучої рослини у повсякденному житті; зовнішні, внутрішні та функціональні особливості рослини; ступінь її цінності і под.

Не варіюються або зрідка варіюються назви найбільш важливих і широко знаних рослин, що мають харчові, кормові, лікарські чи отруйні властивості. Назви цих рослин сягають своїм корінням ще періоду індоевропейської спільності чи праслов'янського періоду. Це назви дерев: сосни звичайної, берези повислої, вільхи сірої, граба звичайного, дуба звичайного, сливи домашньої, горіха грецького та ін.; кущів: гльоду криваво-червоного, калини, терну, малини, смородини та ін.; трав'янистих рослин: лободи, куколю звичайного, осоту звичайного, жита посівного, вівса посівного, ячменю посівного, пшениці, моркви посівної, часника, цибулі городньої та ін.

Лексично варіюються назви рослин, які мають своєрідні зовнішні, внутрішні чи функціональні особливості. Варіювання ботанічних найменувань у досліджуваних говірках виражається в одночасному функціонуванні на наддіалектному рівні лексем, що виникли внаслідок різної мовної реалізації тієї самої МО (43,8%); назв, що утворилися внаслідок поєднання у назві рослини різних МО - 39,9%; різних за генезою чи часом виникнення немотивованих фітонімів (16,3%).

Кількісне співвідношення цих чинників варіювання для назв рослин різних життєвих форм і способів росту має свої особливості. Так, найбільшу кількість назв, що варіюються за рахунок одночасного функціонування у досліджуваних говірках різних за генезою чи часом утворення немотивованих фітонімів, зафіксовано серед назв культурних чи культивованих дерев (60%); серед назв культурних чи культивованих кущів - 47,9%; серед назв дикоростучих дерев - 22%; культурних чи культивованих трав'янистих рослин - 18,6%; дикоростучих трав'янистих рослин - 8%; дикоростучих кущів - 7,1%. Таким чином, за рахунок одночасного функціонування немотивованих ботанічних назв різної генези варіюється 54,5% найменувань дерев; 32,9% - назв кущів і тільки 11% - назв трав'янистих рослин. Кількість таких назв серед номенів, які позначають культурні чи культивовані рослини, складає 30,5%; серед назв дикоростучих рослин - 8,1%.

Найбільшу кількість назв рослин, що варіюються за рахунок різної лексичної реалізації тієї самої МО, зафіксовано серед найменувань дикоростучих трав'янистих рослин - 52%; серед назв дикоростучих кущів - 42,9%; культурних чи культивованих трав'янистих

рослин - 37,6%; культурних або культивованих кущів - 27%; дикоростучих дерев - 22%; культурних чи культивованих дерев - 14%. Таким чином, за рахунок різної лексичної реалізації тієї самої МО варіюється 47,6% назв трав'янистих рослин; 32,9% назв кущів і лише 15,2% - назв дерев. З цієї причини варіюється 50,7% назв дикоростучих рослин і 31,7% найменувань культурних чи культивованих рослин.

Найбільшу кількість назв, що варіюються в результаті лексичної реалізації різних МО, які виценовуються у тієї самої рослини, зафіксовано для номінації дикоростучих дерев - 56%; для номінації дикоростучих кущів - 50%; культурних чи культивованих трав'янистих рослин - 43,8%; дикоростучих трав'янистих рослин - 40%; культурних чи культивованих дерев - 26%; культурних чи культивованих кущів - 25%. Таким чином, за рахунок лексичної реалізації різних МО, покладених в основу номінації тієї самої рослини, варіюється 41,4% назв трав'янистих рослин; 34,2% назв кущів; 30,3% назв дерев. Серед назв дикоростучих рослин таких лексем 41%; серед назв культурних чи культивованих - 37,8%.

У ряду найменувань рослин, зафіксованих у говірках Миколаївської обл., як паралельні назви чи міжговіркові відповідники можуть використовуватися фітоніми, різні за структурою і ступенем мотиваційних зв'язків на синхронному зрізі: 25% ботанічних назв складають однослівні немотивовані; 38% - однослівні мотивовані; 15,4% - складені фітоніми з одним мотивованим компонентом; 18% - складені з двома і більше мотивованими компонентами; 0,4% - немотивовані композити; 1% - композити з однією мотивованою частиною; 2% - композити з двома мотивованими компонентами.

У назвах кожної рослини діють різні причини варіювання, напр., безе!м¹ертник, м¹о!роз-тра!ва, суход¹в!т¹а (МО "здатність рослини виявляти свої якості" ("фізичні властивості") - рослина здатна зберігати колір суцвіт'я і їх форму після висихання або з приходом морозів; використовується для виготовлення зимових букетів; ко¹ут'а!ниц'а (МО "колір"); ко!т'ач'і!лапки (МО "подібність рослини чи її частин до органів або частин тіла людини чи тварини"), п'і!соч-ник (МО "місце"); зо¹ло!туха, зо¹ло!тушник (МО "лікарські властивості") шмин пісковий, *Helichrysum arenarium* (L.) Moench'. Набір репрезентантів семи 'нетреба колоча, *Xanthium spinosum* L.' також зумовили різноманітні причини: в основу номінації покладено різні МО: "будова", "тактильні властивості", "лікарські властивості",

"подібність рослини чи її частин до інших рослин або їх частин",
"подібність рослини чи її частин до предметів побуту"; має місце
також різна лексична реалізація тієї самої МО: ко'л'учка тр'і'ї'ча-
та, 'годожник, тр'і'ї'чатка ("будова"); ко'л'учки, бу'д'ак, нет'ре-
ба ("тактильні властивості") і структурна варіативність номенів:
ко'л'учка тр'і'ї'чата - тр'і'ї'чатка.

У "В и с н о в к а х" формулюються основні результати дослідження.

Окремі положення дисертації викладено у публікаціях:

1. Використання природничої номенклатури на уроках розвитку зв'язного мовлення // Мова і мовлення. - Миколаїв, 1984. - С. 31-43.
2. З ботанічної лексики говірок Миколаївщини // Актуальні проблеми історическої лексикології і лексикографії словослов'янських мов: Тез. докл. - Дніпропетровськ, 1988. - Ч. 2. - С. 179-180.
3. Ботанічні паралелі // Культура слова: Респ. міжвідомчий зб. - Вип. 39. - Київ: Наук. думка, 1990. - С. 70-74.
4. Способи реалізації мотиваційної ознаки "час" у ботанічній лексиці новожиттєвих говірок Миколаївщини // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези доп. і повідомлень. - Житомир, 1990. - С. 159-161.
5. Від назв тварин до назв рослин // Культура слова: Респ. міжвідомчий зб. - Вип. 41. - Київ: Наук. думка, 1991. - С. 47-52.
6. Похідні від назв кольорів у ботанічній лексиці українських степових говірок Миколаївщини // Дослідження з української діалектології: Зб. наук. пр. - Київ: Наук. думка, 1991. - С. 93-117.

Підлядо друку 6.11.82.

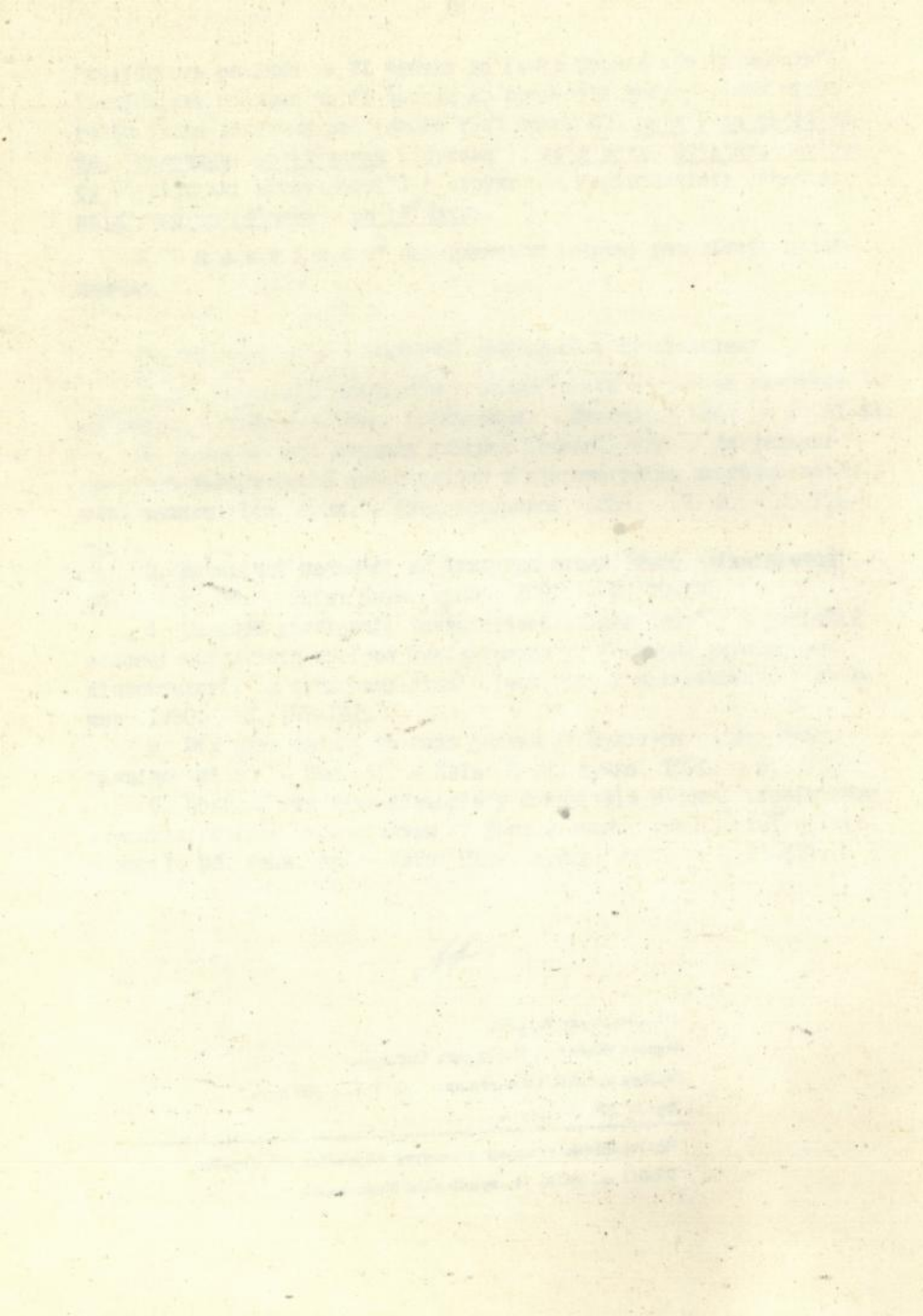
Формат 60x84/16. Папір офс. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 9. Обл.-вид. арк. 1,0. Тираж 100 прим.

Зам. № 200. Безплатно.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки АН України.

252011 м. Київ, 11, вул. Панаса Мирного, 26.

468917

Бесплатно.

Ab 26.159
Ab 26.159